

СЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКА: ВИТОКИ Й ЕВОЛЮЦІЯ

Окреслено стратифікацію праслов'янського лексикону та її праїндоевропейське підґрунтя, а також загальний напрям еволюції цього лексикону в окремих слов'янських мовах. Обидві проблеми представлено в контексті нової мовознавчої дисципліни – порівняльно-історичної лексикології праслов'янської мови.

The author gives an outline of the Common Slavonic word stock stratification against its Indo-European background, and also the evolution of this word stock in particular Slavonic languages, viewing these issues within the framework of a new linguistic discipline called Common Slavonic comparative-historical lexicology.

За останні десятиліття слов'янська компаративістика досягла значних успіхів у справі відтворення й дослідження лексичного фонду праслов'янської мови. Оскільки праслов'янська лексика відома нам лише з реконструкцій, необхідний для подальших студій ступінь правдоподібності останніх має забезпечуватися розробкою відповідних методів, зокрема, таких як методи зовнішньої та внутрішньої реконструкції, а також і ефективністю їх використання. Зазначені методи, як відомо, послуговуються верифікованими на практиці фонетичними відповідностями імперативного типу, які мають статус фонетичних законів. У міру нагромадження нового емпіричного матеріалу і його опрацювання словник праслов'янської мови дедалі збільшується в обсязі, а цілісна мовна система, яку він репрезентує, постає перед очима дослідників як повнокровне і самодостатнє утворення, організоване на кшталт живої природної мови. Констатація цього факту з необхідністю передбачає, що в межах такої натуральної мови, зокрема на її лексико-семантичному й лексико-дериваційному рівнях, мали відбуватися зміни й перетворення, подібні до історично засвідчених процесів у сучасних мовах.

Праслов'янська мова, як відомо, виділилася з індоевропейської прамови близько середини третього тисячоліття до н.е., через те "праслов'янська лексика була результатом дальшого розвитку індоевропейської лексики на слов'янському ґрунті", унаслідок якого "основна маса індоевропейської лексики збереглася у праслов'янській мові, причому в багатьох випадках без істотних або навіть без помітних семантичних змін" [2, с. 533]. Нинішній стан дослідження праслов'янської лексики, нагромаджені науковцями численні спостереження й висновки щодо загальних закономірностей і конкретних деталей її розвитку ставлять перед діахронічною славістикою глобальне завдання: цілісне поглиблене вивчення лексичного фонду прамови і створення на його основі праслов'янської лексикології (чи, за висловом відомого польського славіста В.Борися, історичної лексикології праслов'янської мови) як окремої наукової галузі, відмінної від праслов'янської реконструкції та праслов'янської етимології, але в той самий час суміжної з ними [10, с. 19].

Тривалий період функціонування праслов'янської лексики з необхідністю наклав відбиток на характер цього лексичного корпусу з погляду його складу та структури, оскільки на словниковий склад впливали як іманентні, внутрішньомовні фактори, так і фактори зовнішнього середовища її існування, серед яких, зокрема, зміна конфігурації ареалів, наслідки контактів, розвиток умов і обставин матеріального й духовного життя тощо. Методологічно значущим для об'єктивного й ефективного вивчення лексичної системи праслов'янської мови є визнання тієї обставини, що її індоевропейське підґрунтя ніколи не було монолітним, а завжди – континуумом, диференційованим як у часі, так і в просторі. Через те й формування та

накопичення словника праслов'янської мови здійснювалося упродовж його історії з різних конкретних джерел. Відповідним чином ця лексична система повинна, на думку В. Борися, кваліфікуватися як "гетерогенна", тобто така, у якій вирізняються різні хронологічні та інші шари. Так, у "Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов" за редакцією О. Мельничука з цього приводу зазначається, що "...поняттю лексичного пласта близьке поняття лексичного ареалу, тільки що в пласті на передньому плані стоїть хронологічний момент, а в ареалі – географічний" [2, с. 501]. При цьому варто підкреслити, що застосування фактору часу у вирішенні власне хронологічних шарів природним чином передбачає також і встановлення послідовності, черговості відповідних періодів в еволюційному процесі. Здійснення цього завдання, однак, є надто складним і проблематичним через надзвичайну віддаленість у часі відповідних мовних станів та процесів.

Загалом у слов'янській лінгвокомпаративістиці прийнято виокремлювати 6 основних генетичних пластів праслов'янської лексики: 1. загальноіндоевропейський, що охоплює слова, які виступають у більшості індоевропейських мов; 2. західноіндоевропейський, до якого належать лексеми, котрі фіксуються у германських, романських, кельтських та іллірійських мовах; 3. східноіндоевропейський – з відповідниками в індійських, іранських і тохарських мовах; 4. південноіндоевропейський, континуанти якого є у грецькій, вірменській та декількох анатолійських мовах (передусім у хетській); 5. балтослов'янський, з паралелями в балтійських і слов'янських мовах; 6. власне праслов'янський пласт – інноваційні слов'янські утворення на базі засвоєних та запозичених індоевропейських (і позаіндоевропейських) елементів.

Проф. В. Борись має свою концепцію щодо складу і стратифікації праслов'янської лексики. Згідно з його класифікацією, у лексичному фонді праслов'янської мови вдається вирізнити такі групи слів: 1. індоевропейські *residua* – лексеми, що є успадкованими власне як лексичні одиниці, у цілісному словесному вигляді через праслов'янську мову з індоевропейської прамови і мають відповідники на (майже) всьому обширі мов цієї сім'ї; 2. кореневі відповідники, які водночас не мають паралелей із тією самою структурою; група охоплює лексику, пов'язану з різними стадіями переходу від праїндоевропейської до праслов'янської мов: це праїндоевропейські діалектизми, інновації перехідного періоду від пізньопраїндоевропейської до ранньопраслов'янської, ранні протослов'янські інновації; 3. слова, які мають точні чи близькі структурні відповідники лише в певних групах індоевропейських мов (напр., слов'яно-германські, слов'яно-індоіранські, слов'яно-балтійські когнати); сюди теж потрапляють слова з різною хронологією; 4. лексика, запозичена в різні періоди існування прасло-

в'янської мови, яка виявляє неслов'янські фонетичні та/або морфологічні властивості (т. зв. кентумні слова та германізми); 5. найчисленніша група праслов'янської лексики – власне праслов'янські новоутворення, що постали в період часу з моменту виокремлення праслов'янської мови з праїндоевропейської спільноти і аж до часу розпаду праслов'янської мовної спільноти. Дослідник підкреслює, що ці останні, тобто праслов'янські лексичні інновації, є свідченням формування окремої слов'янської матеріальної та духовної культури [10, с. 21].

Лексика праслов'янської мови згодом стала основою для словникових фондів окремих слов'янських мов, що постали після розпаду праслов'янської спільноти близько V-VII ст. н. е., при цьому до певної міри відтворивши логіку еволюції своєї попередниці, лексики праїндоевропейської мови і увійшовши як стартовий, базовий компонент до лексикону праслов'янських діалектів, у майбутньому історично засвідчених слов'янських мов.

Важливим завданням у плані розробки слов'янської лексикології як цілісної мовознавчої дисципліни лінгвоставістичного циклу є пошуки відповіді на питання, наскільки історично засвідчений лексичний фонд сучасних слов'янських мов зберігає спільну слов'янську лексичну спадщину, а також якою мірою правовні словесні одиниці цієї спадщини є семантично та словотвірні співвідносними з їхніми сучасними прямими та дериваційно опосередкованими континуантами; інакше кажучи, ідеться про масштаби збереження не лише кореневих рефлексів, а також і дериваційних та семантичних структур праслов'янського рівня. Іще 1955 р. відомий болгарський славист І. Леков опублікував монографічну працю "Єдність і національна своєрідність слов'янських мов за їхнім основним словниковим фондом" [4], у якій він стверджував, що в сучасних слов'янських мовах серед слів, належних до основного лексичного фонду на позначення постійно актуальних реалій, дві третини становлять одиниці, котрі з упевненістю можна реконструювати як такі, що належать до праслов'янської лексики [4, с. 102]. На той час у славистиці лише розпочиналися широкі студії з палеославистики взагалі й відновлення праслов'янської лексики зокрема. Тоді в кількох славистичних центрах формувалися групи різних за віком, але однаково зрілих у науковому сенсі дослідників, які присвятили себе вирішенню власне цих завдань. Серед них, зокрема, О. Мельничук, В. Коломієць, О. Ткаченко, О. Трубачов, М. Толстой, А. Супрун, Ф. Славський, Ш. Ондруш, Ф. Копечний, Ф. Безлай, Г. Шустер-Шевц та ін. Діяльність вимагала від учених великої самовіддачі. Вирішення поставлених завдань ускладнювалося обставинами як суто теоретичними і методологічними, так і фактологічними, такими, як відсутність у переважній більшості слов'янських мов великих тлумачних, а також частотних, історичних, діалектологічних і етимологічних лексикографічних джерел. Крім того, різні вчені по-різному оцінювали кількість елементів праслов'янської спадщини в лексиці слов'янських мов. Так, Ш. Ондруш у своєму аналітичному огляді "Праслов'янська основа лексичного складу словацької мови" наводить різні цифри щодо обсягу реєстру праслов'янського словника в оцінці кількох провідних славистів: 9000 (Ф. Славський), 2000 (Ф. Копечний), 20000 (О. Трубачов) [11, с. 299–300]. Час вніс свої корективи в оцінку мовського етимолога, причому в бік збільшення на-

веденого числа: реєстр розпочато і довгий час реалізованого під його керівництвом проекту "Етимологічний словник слов'янських мов: праслов'янський лексичний фонд" на тепер (опубліковано 33 випуски – до "Р" включно) уже наближається до цієї величини. У фундаментальній праці українських славистів "Історична типологія слов'янських мов" з певними застереженнями зазначається, що "ступінь збереження праслов'янської лексики належить визнати найбільшим у словацькій мові, за якою йдуть чеська, українська, російська, польська" [3, с. 203–204].

Успадкована з праслов'янської і праїндоевропейської мови лексика, попри всю свою давнину, зберігає життєвість і життєздатність, становлячи органічний потужний кістяк мовного тіла сучасних слов'янських ідіомів. При цьому, незважаючи на всю віддаленість цих правов у часі, нема ніяких підстав, щоб сприймати їх як щось примітивне й одноманітне, стилістично й функціонально недиференційоване. Досвід праслов'янської реконструкції та етимології в їх сучасному стані дозволяє з усією впевненістю стверджувати, що це була багата і повноцінна, зокрема в емоційно-експресивному плані, лексико-семантична і лексико-дериваційна система, котра, як і її сучасні нащадки, мала розвинену синонімію, антонімію, полісемію, надто за рахунок образних, метафоричних і метонімічних лексико-семантичних варіантів. Так, уже тоді існували такі лексичні ланцюжки, як псл. **koxati* – **lubiti* – **milovati*, **činiti* – **robiti* – **dějati* – **dělati* – **tvoriti*, **xorniti* – **xovati* – **preťati* (сюди ж, частково, і **grebti*), **klasti* – **ložiti*, **biti* – **tepti*, **pravъ* – **prēmъ*, **levъ* – **krivъ*, **krasa* – **cvěť*, **sporъ* – **bystrъ* – **xutъkъ* – **ryxъlъ*, уже тоді, як можна гадати, діяла цілком "сучасна" модель метафоричного позначення явищ із духовного світу за допомогою слів із "матеріально-фізичним" значенням (для псл. **koza* реконструюється, поряд зі звичним для нас прямим зоологічним, також і метафоричне значення "міфічний зооморфний дух-покровитель засіяного поля") тощо.

Такі висновки знаходять своє підтвердження і в результатах новітніх розвідок, загальним наслідком яких є впровадження в апарат сучасної палеославистики типологічних та лінгвогеографічних методів, гніздового та когнітивно-лінгвістичного підходів, процедур семантичної реконструкції [7; 8; 1; 5; 9]. Це у свою чергу веде, як це назвав Г. Цихун, до розширення прав праслов'янського слова [6, с. 211].

1. Варбот Ж.Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира) // Славянское языкознание: XII Международный съезд славистов. Докл. рос. делегации. – М., 1998; 2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1966; 3. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А.С.Мельничука. – К., 1986; 4. Леков И. Единство и национально своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд. – София, 1955; 5. Толстая С.М. Семантическая реконструкция и проблема синонимии в праславянской лексике // Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Докл. рос. делегации. – М., 2003; 6. Цихун Г.А. К реконструкции праславянской метафоры // Этимология. – М., 1986; 7. Черныш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: Гніздовий підхід. – К., 2003; 8. Черныш Т. А. Этимологические гнезда корней с исходным значением горения в славянских языках: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1985; 9. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд: Фрагмент реконструкції. – К., 1998; 10. Boryś W. O możliwościach odzwierciedlenia historii słownictwa prasłowiańskiego // Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych. – Warszawa, 1994; 11. Ondruš S. Praslóvanský základ slovenčiny v slovnej zásobe. – Studiae Academiae Sloveniae. – 1976.